

ALOMORFIE

CAT[gramatika], CAT[morfologie]

VZTAH MEZI RŮZNÝMI REALIZACEMI JEDNOHO ↑[morfém][MORFÉMU]. VE VZTAHU **A.** JSOU NAPŘ. FORMY /-AŘ/ A /-ÁŘ/, JEŽ OBĚ DERIVUJÍ JMÉNA OSOB, A TO ↑[konatelské jméno][KONATELSKÁ JMÉNA] (ZUB-AŘ, RYB-ÁŘ), REALIZUJÍ Tedy MORFÉM S GRAMATICKÝM RYSEM [PERSON]. JEDNOTLIVÉ FORMY REALIZUJÍCÍ DANÝ MORFÉM SE OZNAČUJÍ JAKO ↑[morfém][MORFY] (JAK SUFIX S FORMOU /-AŘ/, TAK I SUFIX S FORMOU /-ÁŘ/ JSOU KAŽDÝ MORFÉM MORFÉMU [PERSON]); MORFY VZTAHUJÍCÍ SE K JEDNOMU MORFÉMU SE PAK OZNAČUJÍ JAKO DEF[alomorf][ALOMORFY] (MORFY /-AŘ/ A /-ÁŘ/ JSOU ALOMORFY JEDNOHO MORFÉMU).

A. lze analyzovat jak z pohledu syntagmatického, tak i z pohledu paradigmatického. Ze syntagmatického hlediska je relevantní vztah mezi alomorfy a kontextem, v němž se objevují. Paradigmatickou analýzu **a.** zajímají vztahy mezi samotnými alomorfy uvnitř jednoho morfému.

(1) Ze syntagmatického pohledu se tradičně rozlišují tři hlavní typy **a.** podle toho, čím se ↑[distribuce][distribuce] jednotlivých alomorfů řídí: fonologická **a.**, morfologická **a.**, lexikální **a.**

(a) Fonologická **a.** – distribuce alomorfu je vázána na fonologický kontext, tzn. že výběr formy, která realizuje daný morfém, závisí na segmentálních a/nebo prozodických vlastnostech formy, s níž se spojuje. Emblematickým příkladem tohoto typu **a.** jsou formy /-ɪz/, /-z/ a /-s/, které v angl. realizují morfém [PLURÁL]. Distribuce těchto tří forem je ryze fonologická – závisí na kvalitě finální hlásky základového jména: forma /-ɪz/ se objevuje vždy v kontextu po sibilantě (např. bu[s-ɪz] „buses“ n. ju[dʒ-ɪz] „judges“), /-s/ se objevuje vždy v kontextu po neznělém konsonantu, vyjma sibilant (např. ca[t-s] „cats“ n. boo[k-s] „books“), ve všech ostatních kontextech je pak /-z/ (např. do[g-z] „dogs“, ca[r-z] „cars“ n. potat[ou-z] „potatoes“). V č. mají fonologicky řízenou distribuci např. alomorfy /-j/, /-i/ a /-Ø/, které realizují morfém s rysy [2.os.sg, imperativ]: alomorf /-i/ se objevuje v kontextu po skupině konsonantů (např. lehn-i, ostrě-i), alomorf /-j/ v kontextu po vokálu (např. lehe-j, ilustru-j) a alomorf /-Ø/ v kontextu po konsonantu, jemuž předchází vokál (žeň-Ø, švitoř-Ø); viz ↑[imperativ][imperativ].

(b) Morfologická **a.** – distribuce alomorfu je vázána na morfologický kontext, tzn. že výběr formy, která realizuje daný morfém, závisí na morfologických rysech jejího okolí. Příkladem tohoto typu **a.** jsou sufixy -ův- a -in-, které realizují morfém [Posesivita] a jejichž distribuce je závislá na rodových rysech základového jména: sufix -ův- se objevuje jen v kontextu

životných maskulin, tj. jmen obsahujících rysy [Anim] a [Mask] (srov. *král-ův* × **akvabel-ův*, **batol-ův*), sufix *-in-* se objevuje jen v kontextu životných feminin, tj. jmen obsahujících rysy [Anim] a [Fem] (srov. *akvabel-in* × **král-in*, **batol-in*); srov. také *učitel-ův* × *učitel-č-in*. Viz ↑[přídavné jméno přivlastňovací][přídavné jméno přivlastňovací].

V případě morfologické **a**. vyvstává otázka, kudy vede hranice mezi kontextem, v němž se daná forma objevuje, a samotným významem této formy. Můžeme se např. ptát, zda to, že se sufix *-ův-* objevuje jen u maskulin a sufix *-in-* jen u feminin, neznamená, že oba tyto sufixy kromě toho, že realizují rys [Posesivita], samy realizují i rodové rysy; tímto problémem se v rámci generativního modelu zabývá především teorie ↑[nanosyntax][nanosyntaxe].

(c) Lexikální **a**. – distribuce alomorfu je vázána na jednotlivé lexikální jednotky (kořeny i afixy). Lexikálně řízenou distribuci má např. nulová koncovka, jež vedle formy /-í/ realizuje morfém [gen.pl.] u feminin tzv. měkké deklinace (typ *růže*): nulová koncovka je vázána jen na kontext sufixů *-ic(-e)* a *-yn(-ě)* (srov. *nemocn-ic-0*, *žák-yň-0* × *matrac-í*, *svin-í*).

Typy **a**. se velmi často kombinují, což znamená, že distribuce jednoho a téhož alomorfu je definována jako množina kontextů různého typu (jde tedy o tzv. disjunktivní kontexty). Příkladem **a**. vztahující se k disjunktivním kontextům může být např. distribuce sufixu *-ík-*, který vedle sufixu *-ek-* derivuje maskulinní ↑[deminutivum][deminutiva]. Alomorf *-ík-* se jednak připojuje k základům, které jsou zakončeny na konsonant a likvidu, např. *bobr* > *bobř-ík*, *fotr* > *fotř-ík*, *bagr* > *bagř-ík*; *kýbl* > *kybl-ík*, *rantl* > *rantl-ík*, *bágl* > *bágl-ík*. Vedle toho je jeho distribuce vázána na množinu jednotlivých kořenů, které z fonologického hlediska netvoří žádnou přirozenou třídu, např. *kon-ík*, *oltář-ík*, *obličej-ík*. Distribuce sufixu *-ík-* je tedy zároveň morfologická (derivuje deminutiva z maskulin) a zároveň fonologická (připojuje se za likvidu v postkonsonantické pozici) i lexikální (spojuje se s jednotlivými kořeny). Oba sufixy navíc mohou paralelně derivovat ze stejného základu a výsledkem jsou deminutivní dublety jako např. *chlap-ík* / *chláp-ek*, *kluč-ík* / *klouč-ek* n. *kšilt-ík* / *kšilt-ek*. Existence takovýchto dublet, kdy dva různé afixy spojené s týmž významem mají paralelní distribuci, tzn. že se současně vyskytují ve stejném kontextu, obecně představuje problém pro všechny morfologické teorie, které pracují s pojmem **a**.

Pro vysvětlení distribuce alomorfů se v rámci různých generativních teorií používají různé nástroje, především ↑[elsewhere condition][elsewhere condition], *subset principle* (viz ↑[distribuovaná morfologie][distribuovaná morfologie]) a *superset principle* (viz ↑[nanosyntax][nanosyntax]).

(2) Z *paradigmaticého hlediska* se rozlišují dva základní typy **a**. podle toho, jestli mezi danými alomorfy existuje bližší, tj. pravidly zachytitelný, fonologický vztah, či nikoli.

(a) Alomorfy jednoho morfému, mezi nimiž není pravidelný fonologický vztah, se označují jako supletivní (např. alomorfy adjektivního kořene /dobr/ a /lep/: *dobr-ý*, *lep-š-í*); viz ↑[supletivismus][supletivismus].

(b) Druhý typ **a.** představují ty případy, kdy spolu formy, jež reprezentují jeden morfém, fonologicky souvisejí. V tomto případě se hovoří o DEF[alternace][**alternacích**] a hlásky, jimiž se jednotlivé formy od sebe liší, se označují jako DEF[alternanta][**alternanty**]. Podle toho, jestli je distribuce těchto alternant ryze fonologická, tj. závislá výhradně na fonologickém kontextu, či nikoli, se pak rozlišuje mezi fonologickými a morfonologickými alternacemi.

Např. sufixy, které realizují morfém s rysem [Posesivita], mají celkem čtyři různé formy: [u:f] (*mesiáš*[u:f]), [ov] (*mesiáš*[ov]-a), [in] (*gejš*[in]) a [iň] (*gejš*[iň]-ě). Mezi těmito formami pak evidentně existují různé typy vztahů. Pokud jde o jejich levý kontext, dvojice forem [u:f] a [ov] je vázána na životná maskulina, a dvojice forem [in] a [iň] na životná feminina. Mezi fonologickou strukturou těchto dvojic pak neexistuje žádný systematický vztah: vztah mezi vokály [o] a [i] nebo vztah mezi konsonanty [v] a [n] nelze v č. považovat za systematický, protože tyto hlásky spolu v jiných formách pravidelně nealternují; formy [u:f] a [ov] na jedné straně a [in] a [iň] na straně druhé tedy mají status supletivních alomorfů. Vztahy uvnitř každé z dvojic jsou pak založeny na pravidelných alternacích: *v~f*, *n~ň* a *o~ú*; ke způsobu reprezentace alternací viz dále.

Pojem **a.** má v různých morfolozických teoriích různý význam podle toho, jestli akcentují spíše formální, n. spíše významovou složku morfému; rozdíly v interpretaci **a.** vyplývají také z obecného pohledu na jazyk, na jeho modularitu. Ve strukturalistickém modelu jazyka, který je obecně primárně paradigmatický, je **a.** reprezentována mezi fonologickou (fonémickou) a morfolozickou (morfémickou) rovinou: **a.** je součástí morfonologické roviny, jejímiž základními jednotkami jsou ↑[morfoném][morfonémy] (BIB[][Trubeckoj, 1934]). V rámci strukturalismu, přesněji řečeno jeho americké větve, se pak rozlišují dva základní přístupy k **a.** podle toho, jestli jsou alomorfy interpretovány jako výsledky aplikace určitých procesů v rámci jednoho morfému (*Item-and-Process*), anebo jestli jde o formy, které vznikly spojením forem různých morfémů (*Item-and-Arrangement*); k tomu viz BIB[][Hockett (1954)].

V č. gramatikologii (viz BIB[][PČM, 1978]; BIB[][MČ 1, 1986]), která se hlásí k tzv. funkčněstrukturalnímu přístupu k jazyku, je pro definici **a.** primární forma morfému: za alomorfy jednoho morfému se považují jen ty morfy, které se vzájemně liší alternacemi; tzn. že ani supletivní kořeny ani supletivní afixy nemají status alomorfů, vždy jde o realizace

dvou různých morfoložických jednotek, dvou morfémů. Důsledkem tohoto přístupu je velký nárůst synonymních morfoložických forem; např. morfy /dobr/ a /lep/ tak reprezentují dva synonymní adjektivní kořeny. Funkčně-strukturní přístup k **a.** se od klasického strukturalismu liší i v tom, že morfonologickou a morfoložickou rovinu spojuje dohromady v pojmu DEF[formant][**formant**]. Ten je v č. gramatikách chápán jako množina všech prvků, jimiž se od sebe liší dvě morfoložické struktury, o nichž se předpokládá, že jsou derivačně spjaty: formant reprezentuje jak morf /x/, jímž je struktura /ab-x/ derivována z bázové struktury /ab/, tak i případné alternace v bázové struktuře; **a.** založená na alternacích je tedy kódována prostřednictvím formantů. Např. kořen /list/ má alomorf s dlouhým vokálem /li:st/, který se objevuje v kontextu deminutiva (/li:stek/): deminutivní formant tedy v tomto případě zahrnuje jak deminutivní sufix /-ek/, tak i alternaci *i~í*, kterou se navzájem liší kořenové alomorfy.

Pro generativní modely morfoložie je naopak typický syntagmatický přístup k **a.:** morfy vztahující se k témuž lexikálnímu n. gramatického významu nemusí mít každý vlastní reprezentaci v lexikonu, ale mohou být derivovány pomocí pravidel, a to včetně těch morfů, které jsou v č. tradici považovány za supletivní. To, které případy **a.** budou reprezentovány v lexikonu a které budou kódovány ve formě pravidel, pak závisí na obsahu fonologického komponentu. Důležité je především to, nakolik abstraktní mohou být lexikální fonologické struktury; k tomu viz např. BIB[[Kiparsky (1968)]. V krajním případě může nastat situace, kdy forma, která reprezentuje daný morfém v lexikonu, se co do formy neshoduje s žádným z jeho morfů; v tom případě jsou všechny alomorfy daného morfému derivovány z této abstraktní lexikální formy pomocí pravidel:

(1) morfém	pravidla	alomorfy
/A/	→	/B/
	→	/C/

Pravidla, která derivují jednotlivé morfy, jsou pak dvojího typu: fonologická a morfonologická (též *minor rules* n. *readjustment rules*); pojem **a.** se často používá jen v souvislosti s morfy, které jsou derivovány morfonologickými pravidly, a supletivními morfy, jež nejsou výsledkem žádné derivace; k tomu viz BIB[[Lieber(ová) (1982)].

Obecně platí, že fonologická pravidla jsou aplikována automaticky v určitém fonologickém kontextu; v tom případě je daná forma výsledkem derivace ve fonologickém komponentu. Morfonologická pravidla manipulují s formou morfémů v daném morfoložickém (n. lexikálním) kontextu. Oba typy pravidel přitom mohou být aplikovány na tentýž morf. To lze ilustrovat na příkladu formy /u:f/, která je výsledkem postupné aplikace morfonologických a fonologických pravidel na formu /ov/, jež reprezentuje daný posesivní

morfém v lexikonu. Nejprve je aplikováno pravidlo, které zdlouží vokál v kontextu před nulovou koncovkou nominativu a/nebo akuzativu singuláru (/ov/ → /u:v/); toto pravidlo platí pro uzavřenou skupinu lexikálních jednotek, mezi něž vedle posesivního sufixu /-ov/ patří např. i kořen *dom* (srov. nom./akuz.sg. *dům* × *dom-u*, *dom-k-y*). Na to, že jde o morfonologické a nikoli fonologické pravidlo, ukazují nominativy mající nulovou koncovku a krátký vokál jako *hon*, *bok* n. *invest-or*. Z formy /u:v/ je pak ve fonologickém komponentu derivována výsledná forma /u:f/, a to pomocí automatického pravidla, na základě něhož v č. šumové konsonanty ztrácejí znělost ve finální pozici.

Umístění morfonologických pravidel uvnitř jazykového modelu (lexikon, rozhraní syntax-fonologie, fonologický komponent) se v různých teoriích liší; pro přehled jednotlivých přístupů viz BIB[][Scheer (2011)].

Lit.: ANDERSON, S. Disjunctive Ordering in Inflectional Morphology. *NLLT* 4, 1986, 1–32; BOBALJIK, J. The Ins and Outs of Contextual Allomorphy. *University of Maryland Working Papers in Linguistics* 10, 2002, 35–71; BONET, E. & D. HARBOUR. Contextual Allomorphy. In Trommer, J. (ed.), *The Morphology and Phonology of Exponence*, 2012, 195–235; CARSTAIRS, A. *Allomorphy in Inflection*, 1987; EMBICK, D. & A. MARANTZ. Architecture and Blocking. *LI* 39, 2008, 1–53; HARRIS, Z. Morpheme Alternants in Linguistic Analysis. *Lg* 18, 1942, 169–180; HOCKETT, CH. Two Models of Grammatical Description. *Wd* 10, 1954, 210–234; KIPARSKI, P. *How Abstract is Phonology?*, 1968; KIPARSKI, P. From Cyclic Phonology to Lexical Phonology. In van der Hulst, H. & N. Smith (eds.), *The Structure of Phonological Representations*, 1982, 131–175; KIPARSKI, P. Allomorphy or Morphophonology? In Singh, R. (ed.), *Trubetzkoy's Orphan: Proceedings of the Montréal Round-Table "Morphology: Contemporary Responses"*, 1994, 13–62; LIEBER, R. Allomorphy. *Linguistic Analysis* 10, 1982, 27–52; MASCARÓ, J. External Allomorphy and Lexical Representation. *LI* 38, 2007, 715–735; *MČ* 1, 1986; *PČM*, 1978; SCHEER, T. *A Guide to Morphosyntax-Phonology Interface Theories. How Extra-Phonological Information is Treated in Phonology since Trubetzkoy's Grenzsignale*, 2011; TRUBECKOJ, L. N. *Das morphologische System der russischen Sprache*, 1934.

MZ